

KÖZÉPMONGOL EREDETŰ JÖVEVÉNYSZAVAK A CSUVASBAN II*

RÓNA-TAS ANDRÁS

13. KMo horam „nyom, út”

Mongol: KMo: K: *horum* „(szarvas)nyom, (erdei) csapás; ösvény” (MTT);
Ny: — —.

IrMo: *orum* „nyom, lábnyom, vízfolyás, alap, eredet” (L).

UMo: K: *orom* „nyom, lenyomat” (KhL), *orom* „id.” (burL), *orom* „nyom, külszín, terv”, *džamin orom bān* „az útnak nyoma van” (ord); Ny: *orm* „vminek a jele, nyom, ismertetőjel, hely, hivatal” (kalm), *oram* „hely” (mogR).

Csuvas: *uram* „út, sor” (L), *āram*, *uram* (P), *uram* (Sp) „utca”, *oram* „id.” (PR), *uram*, *oram* „utca, kereskedősor a bazárban” (Asm III, 268—9), *āram* „id.” (Asm IV, 55).

Volgai kipcak: *uram* „utca” (tat, bask).

Cseremisiz: *urem*, *orem* „utca” (TCL, 82, RMSzL).

A szó nem ismeretes a régi törökségben. A legkorábbi török adataink a XIII. századból valók (YUGNAKI, Tefsiz), tehát a mongolok megjelenése utáni időből. A megfelelő jelentésű szó *oruq* a törökben, s ez a török és a mongol szó minden bizonnyal összefügg, de közös alapszavuk nem világos (? *hor-* „(át)fordulni”). A mongol *oro-* „belépni” nem tartozhat össze szavunkkal, mert ennek nincs *h-* szókezdője a KMo-ban. A mongol szóban egy deverbális *-m* van (Vö. POPPE, KSz XX, 102), amely a törökségben, így a csuvasban is ismeretes (vö. pl. *vilēm* < *ölüm* „halál” < *öl-* „meghalni”). A mongol szó elterjedt néhány más török nyelvben is (vö. ČLČ 82, REW 364). RAMSTEDT (KalmWb, SKE) idevonja a koreai *poram* „ismertetőjel” szót. A szó mongolkori elterjedése összefügghet a mongol adminisztrációval. A csuvas szó lehet volgai kipcak közvetítésű is, valószínűbb azonban, hogy közvetlen átvétel.

14. KMo ja'učī „közvetítő, házasságközvetítő, kérő”

Mongol: KMo: K: *ja'ura* „között” (MTT, Hy, HyAB, Ph) Ny: *jūra* „közé” (MA).

IrMo: *jajučī* „közbenjáró, közvetítő” (L).

UMo: K: *dzüč* „kérő, házasságközvetítő” (khL), *zürša* „közvetítő, kérő” (burL), *džüšī* „házasságközvetítő” (ord), *džioro* „között” (mgr), *džogon* (= *džogon*)

* Ld. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Ethnographica et Linguistica XV—XVI (1971—72), 77—88.

„között” (pao); Ny: *zūts̄ši*, *zūlt̄ši* „közvetítő, kém” (kalm), *ǰaurā* „közül” (mogZ), *ǰōurō* (mogR), *ǰaurā* (mogMrL), *ǰaura* (mogML) „fél, közép”.

Cseremisiz: *saus*, *savuš* (MRSzL), *s’äus*, *saus*, *s’afas*, *s’afus*, *sagus*, *savus* (TLČ, 190), „a lakodalmi intéző, násznagy, vőfély” ← csuv. **šausi*.

Csuvas: *jevčē* „kérő” (L), *jevče* (olv. *jevčē*) „leánykérő, násznagy” (P), *jevčē* „kérő, kerítő, közvetítő” (Asm IV, 264).

Volgai kipcsak: *ǰauči* „kérő” (tat), *ǰauči* „id.” (tatO, vö. PAASONEN, Csuv. szój. 24), *yausi* „id.” (bask), *sautsi* „id.” (Szib. tat).

A szó két változatban is átkerült a csuvasba. Az első formát csak a cseremisiz őrizte meg, a másik kései tatár jövevényt. A szót PAASONEN (KSz III, 242) a török *čaus* „parancsnok, őr”, RÄSÄNEN (ČLČ) 190) a török *ǰauči* „házasságközvetítő”, majd egy mongol *ǰabuči* (StO XV, 125), végül legújabban (REW, 176) egy mongol *yabulči* alakból eredeztette. A *čaus* és a mongol *yabulči* hangtani okokból nem tarthat ide, a török *ǰauči* pedig mongol jövevényt, éppen szavunkkal szonos. A mongol szó a **ǰayu* „köz” tőből (vö. *ǰayura* „közbeeső hely, közben”, *ǰayurmay* „félúton, egy közbeeső helyen”, *ǰabsar* „köz”, *ǰayi* „közbülső tér, távolság”, (a töre vonatkozóan ld. Korwicz, RO XVI, 334–335) és a *-či* nomen actoris képzőből áll. A szót magát nem ismerem a középmongol forrásokból, csak az irodalmi mongolból és a mai nyelvjárásokból, de középmongol jövevénytűként megvan még a csagatájban (*ǰauči*), a karakalpakban, az altaji törököknél és a kirgizeknél is. A cseremisiz a szót a csuvas *ǰ>š* fejlődés után vette át, de a cseremisiz nyelvjárások többségében lezajlott *š>s* fejlődés előtt (vö. cser. *surt* „ház” ← csuv. *šurt* < *ǰürt*, cser. *sorta* „gyertya” ← csuv. *šorta* < *ǰarta* stb.). A cseremisiz és a volgai kipcsak szavak megőrizték a KMo diftongust. A kései csuvas *jevčē* a tatár *ǰa>ǰä* fejlődés utáni időből való.

15. KMo malajai „sapka”

Mongol: KMo: K: *maǰalai* „sapka” (MTT), *maǰala* (Chy); Ny: *maǰala* (IMM, IMI), *maǰalai* „id.” (MA).

IrMo: *malaya*, *malajai* „id.” (L).

UMo: K: *malǰay* „id.” (khL), *malǰay* (burL), *malaga* (ord), *malay* (üdž), *magal* (dahHP), *magala*, *maxala* (dahIv), *max’la*, *mahal* (dahMu), *malexe* (dahM), *marga* (mgr), *magala* (tung), *malge* (pao); Ny: *malxā* (oirK), *maxlā malxā* (kalm), *maljai* (mogZ, K), *maljei* (mogR), *malghai* (mogL), *maljai* (MogMrL), *maljei* (mogML, mogMSL) mindenütt azonos jelentéssel.

Csuvas: *mulaxxay* „sapka, malahay” (L), *malaxay* „csücsökkel ellátott téli sapka” (P), *molaxay* (PR), *mulaxay*, *mulaxxay* (Asm VIII, 260), *malaxay*, *malaxxay* (uo. 183).

Volgai kipcsak: *malaxai*: hegyes „szőrmesapka” (tatR IV, 2037).

Cseremisiz: *malaxai* „szőrmesapka” (TLČ, 45, ČLČ, 135).

A szó a mongolból átkerült az oroszba (vö. FASMER, II, 562, REW, 324) és a *malaxai* adatok a volgai nyelvekben részben az orosz alak visszakölcsönzése. A mongol szó átkerült a teleutba (REW, 324), a mandzsuba (*maxala*). A mongol nyelv-történeti adatok arra utalnak, hogy a *maǰala(i) ~ malaya(i)* változatok közül az első a régiebb, a második metatézis eredménye, de addig amíg a szó etimológiáját

nem tudjuk bizonyossággal megállapítani, a kérdés véglegesen nem dönthető el. A csuvas *mulaxxay* egy KMo *malaxai* forma szabályos átvétele lehet. A szóvégi *-ai* megőrződése (vö. I. közlemény 17-es jegyzet) fontos kritériuma jövevényszó voltának. Utal a mongol párhuzamra JEGOROV (JeE, 135), mongol eredetűnek tartja a szót RÄSÄNEN (i. h.) is.

16. KMo *mergen* „ügyes, pontos (ijjász), bölcs”

Mongol: KMo: K: *mergen* „derék, ügyes (asszony)” (MTT), *mergen* „ügyes (mindenben)” (Hy), *mergen* „bölcs, tudós” (Ph); Ny: — —.

IrMo: *mergen* „mesterlövész, bölcs, tapasztalt” (L).

UMo: K: *mergen* „kitűnő ijjász, okos, bölcs, pontos”, *mergen buudagč* „pontos lövész” (khL), *merge(n)* „kitűnő ijjász, okos, bölcs, pontos” (burL), *mergen* „okos, ravasz” (ord), *merge* „bölcs” (üdž), *mergen* „id.” (džar), *mergen* „bölcs, vadász” (dahM), *miergän* „ügyes, képes, bölcs” (mgr), *mergen* „pontos, bölcs” (tung); Ny: *mergn* „művész, ügyes, aki érti mesterségét, vadász” (kalm).

Cseremisiz: *margan* „pontos” (REW, 335, MRSZL).

Volgai kipcsak: *margän* „pontos ijjász”, mesterlövész, pontos, pontosan” (bask).

A szó számos török nyelvbe is átkerült (vö. DOERFER TMEN I, 498, REW, 335), majd török közvetítéssel az obi-ugor és a dél szamojéd nyelvekben is elterjedt (vö. JOKI, MSFOu 103, 228). A cseremisizbe, mint ezt RÄSÄNEN (i. h.) és DOERFER (i. h.) helyesen állapították meg, csuvas közvetítéssel jutott, azonban a szó a mai csuvasból nem ismeretes. A szó egyébként számos mandzsu—tunguz nyelvben is ismeretes. Mongol jövevényszó a mandzsu *mergen* (vö. LIGETI AOH X, 243, DOERFER, i. h.), az evenki *mergen* „bánat” és az even *mergen* „ész”, az ude *meýge* „id.” valamint a nanaj *mergen* „sikeres, jó fiú”. A mongolban a szónak csak a *mergen* névszóból képzett igei alakja fordul elő, de egy **merge-* ige létére utal a mandzsu *merki-* „tudatosnak lenni”, az evenki *merge-* „csüggedni, szomorkodni, eltűnődni, elgondolkozni”, az even *merge-* „gondolni”, a negidál *meýgen-* „búsulni, sajnálni”, az ude *meisi-* „gondolni”, az oroč *miyč-* „id.”. Mivel a mandzsuban az eredeti *-rg-* helyén *-j-* váránk, a szócsaládot, legalábbis részben, jövevényszónak kell tartanunk. Az even és evenki *-rg-*, negidál *-yg-* lehet ősi is, lehet jövevény is, de az oroč *-yč-*, ude *-ys-* helyett ősi mandzsu—tunguz *-rg-* esetén *-gg/kk-*, illetve *k/g~yg* alakokat váránk (vö. CINCIUS, Srav. fon. 230—231, 236—237, BENZING, Die tungusischen Sprachen, 995—996, LIGETI, AOH X, 241), ezért a mandzsu—tunguz igei alakokat is jövevényeknek kell tartanunk, fenntartva annak lehetőségét, hogy nem minden mandzsu—tunguz nyelvjárás kölcsönözze a szót közvetlenül a mongolból, hanem a képet mandzsu—tunguzon belüli kölcsönzések is zavarják. A mongol ige alapjelentése tehát kb. „gondban lenni” (a „bánat”, „búsulás” és a „gondolkozni” jelentések összefüggésére vö. a magyar „gond”, „gondolkozni” összefüggést), ebből „tudatosnak, célratorónek lenni”, majd „jól, pontosan, tudatosan tenni valamit (pl. célba löni)”. A jelentésfejlődést másképpen magyarázza DOERFER (i. h.). A VASMER által javasolt indo—iráni etimológiát (vö. szkr. *mrgayús* „vadász”, Etim. szl. III. 600) ezért első-sorban jelentéstörténeti okokból valószínűtlennek kell tartani. A mongol szó a cseremisizben a csuvas *ä>a* fejlődés után került.

17. KMo *moqa „tomba”

Mongol: KMo: K: *moqadaq* „tomba” (Hy); Ny: *moqadaq* „id” (MA).

IrMo: *moqoya* „tomba”, *moqo-* „tompának lenni” (L).

UMo: K: *mochdog*, *mochoo* „tomba” (khL), *moxor* „görbe, tompavégű” (drg), *mochoo* „tomba” (burL), *muxudak*, *muxuduk*, *muxugur*, *muxun*, *muxur* „id.” (ord), *moxor* „tomba, alsó vagy külső rész” (üdž), *mogordur*, *mogodur* „tomba”, *mugur* „zsákutca” (mgr), *mugutu* „tomba” (tung); Ny: *mokā*, *moxā*, *moxā* „tomba” (kalm). Volgai kipcsak: *mokit* „ostoba, tomba” (tat), *mokiy* „id.” (tatDS), *moqot* „lassú észjárású, nehéz felfogású” (bask).

Csuvas: *māka* „tomba” (L), *māka* (P), *muka* (Sp, Uč) „id.”, *mōka* (Asm VIII, 294), *muka*, *moka* (uo. 257) „id.”.

A szó a csuvasban jövevény a kipcsakból a megőrzött *-k-* miatt, ahol azonban az alapszó nem mutatható ki. A mongol szó számos más török nyelvbe is átkerült (vö. DOERFER, TMEN I, 509—10, REW, 340), továbbá a votjákba és a déli szamojédba (JOKI, MSFOu 103, 103, 232). A szócsaláddhoz tartozik a Codex Cumanicus-ban előforduló *moxdaq* „tomba” szó, amelyet már a szótárt kiadó GRONBECH is mongol eredetűnek tartott, a szót azonban POPPE nem tárgyalta a kun nyelv mongol elemei között (NÉMETH Armágnai, 1962). Ez a legrégebbi török adatunk. A szót mongol eredetűnek magyarázta már DOERFER (*i. h.*) és a csuvas nélkül RĀSĀNEN is (*i. h.*). A mongol párhuzamra utalt már JEGOROV (JeE, 131).

18. KMo *narad* (többes sz.) „erdei fenyő”

Mongol: KMo: K: *narat* (többes sz.) „lucfenyő” (MTT), *narasun* „fenyő” (Hy); Ny: —.

IrMo: *narasun*, többes sz. *narad* „fenyő” (L).

UMo: K: *nars* „id.” (khL), *narha(n)* „id.” (burL), *narasu* „id.” (ord), *nars* (dahHP) „id.”, *narese* „ciprus, cédrus” (dahM); Ny: *narasn* „fenyő” (oirK).

Volgai kipcsak: *narat* „fenyő” (tat), *narat jilägē* „vörös áfonya” (baskP).

Csuvas: *narat* „fenyő” (Ldial), *narat* „*Pinus silvestris* (csak találós mesékben)”, *narat*, *nart* „id.” (Asm IX, 9. 11).

A szó a csuvasban tatár, a tatárban mongol jövevényt, mint ezt már RĀSĀNEN helyesen megállapította (REW, 350). Eredeti török szavakban ugyanis *n-* szókezdő helyzetben nem fordul elő. Feltűnő hogy a szó a törökségben csak a karacsáj—balkárból ismeretes (*narai*). Hasonló az elterjedése a magyar *kőrís* török rokonságának, mely csak a csuvasban (*kavrēs*) és a karacsájban (*kürüč*), továbbá a nyugati mongolságban fordul elő (vö. kalm. *kür^üs*). A JEGOROV (JeE, 84) által idézett tat *korič ayač*, bask *koros agas* idetartozása kétes, de összefügg a *kőrís* szóval az oszét *kaerz*, *kaerzae*. Ennek ellenére nem biztos, hogy a két szó története azonos volt. A *narat* szó eddig csak a keleti mongol nyelvjárások forrásaiból került elő, s nem lehetetlen, hogy a KARA által gyűjtött ojrát szó is halha jövevény. A nyugati mongol nyelvjárásokban a szó régen mégis meglehetősen, erre utal jelenléte a volgai nyelvekben.

19. KMo *niy* „tömör”

Mongol: KMo: K: *niyitaitala* „feszesen” (MTT < **niyi*-); Ny: — —.

IrMo: *niy* „tömör, sűrű, összenyomott” (L).

UMo: K: *njag* „sűrű, tömör” (khL), *nigta* „id.” (burL), *nigta* „id.” (ord); Ny: *nig* „sűrű, kemény, erős (pl. kendő)” (kalm).

Volgai kipszak: *nik* „erős, tömör, kemény” (tat), *niq* „id.” (bask).

Csuvas: *nākā* „kemény, erős” (L), *nākā* „szilárdan, rendületlenül” (P), *nāk* „tömören tele (pl. liszt a zsákban stb.)”, *nāk*, *nākā* „erős, tömör” (Asm IX, 52).

Cseremisiz: *nak* „erős” (TLC, 47).

A szó megvan néhány más kipszak és szibériai török nyelvben is (vö. JeE, 138), ahol szintén, mint erre RÄSÄNEN helyesen rámutatott (REW 353) mongol jövevényszó. A csuvasban a szó a szóközépi *-k-* miatt tatár jövevény. A szóvégi *-ā* másodlagos csuvas jelenség. Ez számos más, kései tatár jövevényszóban is előfordul: tat *yāš* → csuv *yašē* „fiatal”, tat *čik* → csuv *čikč* „határ”, tat *kül* → csuv *külē* „tó” stb. E jelenségnek az az oka, hogy a csuvasban az eredeti szóvégi redukált magánhangzók mindig hangsúlytalan helyzetben vannak, és ezért eltűnésük megindult. Az egymás mellett élő redukált és zérus szóvégi alappárok váltakozásának hatására néhány olyan szóban is kialakult a redukált szóvég, ahol az etimológiailag nem indokolt. A halha *njag* egy eredeti **niya* alakra megy vissza, ennek megfelelője azonban a csuvasban *nāka* (tatár átvétel esetén) vagy *nāxa* (közvetlen átvétel esetén) lett volna.

20. KMo *noyta* „kötőfék”

Mongol: KMo: K: —, Ny: *noqta* „kötőfék” (AL), *noxta* „id.” (MA).

IrMo: *noyto* „id.” (L).

UMo: K: *noqt* „id.” (khL), *noxt* „a kötőfék része” (drg), *nogto* „kötőfék” (burL), *nogto* „id.” (ord), *noxt* „id.” (üdž), *nogdō* „id.” (mgr); Ny: *nokt*⁰ „id.” (kalm).

Csuvas: *nāxta* „id.” (L), *nāxta* (P), *nōxta* (Sp) „zabla (kötélből készített)”, *nāxta* (Asm, IX, 57) *nākta* (uo. 53), *nāktov* (uo. 53) „kötőfék”.

Volgai kipszak: *nukta* „id.” (tat, bask), *nokta* „id.” (tatP).

Cseremisiz: *nukta* „id.” (TLC, 48, MRSzL).

A mongol szó a mongol korban igen széles körben elterjedt, megvan számos török nyelvben (JeE, 138, DOERFER, TMEN I, 517—18, REW 354), s először a Codex Cumanicusban bukkan fel (vö. POPPE, Németh Armağani, 336). A szót POPPE, JEGOROV, DOERFER és RÄSÄNEN is helyesen mongol eredetűnek magyarázták. A csuvas *-x-s* formákat korán, valószínűleg a mongolból, a *-k-s* szavakat a tatárból vette át. A cseremisiz szó is a tatárból való (vö. TLC, 48).

21. KMo *nöker* „társ”

Mongol: KMo: K: *nökör* „társ” (MTT), *nökör* „id.” (Hy), *nökör* „id.” (Ph); Ny: *nöker* „barát” (IMM), *nökör* „id.” (IMI), *nöker* „id.” (MA), *nöker* „társ” (VI).

IrMo: *nökör* „barát, társ, férj” (L).

UMo: *nöchör* „elvtárs, társ, barát, férj” (khL), *nücher* „id.” (burL), *nöcxör* „id.”

(ord), *nóxór* „id.” (üdž), *nügür* „férj” (daHP), *nokuor* „id.” (mgr), *noké* „társ” (tung), *noker* „id.” (pao); Ny: *nökör* „társ, házastárs” (oirK), *nökr* „id.” (kalm).
Csuvas: *kérneker*, *kérnüker* „a völegény vőfélye” (L), *neker* (Asm IX, 18), *nüker* (uo. 46) „id.”.

Cseremisiz: *nuyar*, *nugar* in: *yes n.* „gyerek, család, szolga” (TLČ, 47).

A szóval részletesen foglalkozott VLADIMIROV (Zap. Koll. Vost. I, 336, Dokl. AN SSSR, 1927, 278—288, Obšestv. stroj. passim), NÉMETH (AOH, III, 1—23), LIGETI (NyK XLIX, 242, AOH XIV, 58—59), DOERFER (TMEN I, 521—526) és RÄSÄNEN (REW, 354—5), akiknél a szó elterjedése a török nyelvekben és másutt továbbá a vonatkozó irodalom megtalálható. A csuvas megfelelés eddig elkerülte a kutatók figyelmét. A *kérneker* szó első tagja a *kөрü* „vő, völegény” (<*küdeg*) szóval azonos, a kifejezés a völegény „társait” jelöli. A csuvas szó közvetlen előzménye lehet maga a mongol szó, ebben az esetben a várt $\bar{o} > \bar{ö}, \bar{ě}$ fejlődés elmaradását annak tudhatjuk be, hogy *nö-* szótag nem első helyzetbe került. A szó eddig nem került elő a volgai kipcsak nyelvekből, de a cseremisiz valószínűleg tatár eredetű.

22. KMo qaiči „olló”

Mongol: KMo: K: *qayiči* „olló” (Hy); Ny: —

IrMo: *qayiči(n)* „olló, csipesz” (L).

UMo: K: *chayč(in)* (khL), *xaetš* (drg), *chayša* (burL), *xätsi* (ord), *xetš* (üdž), *xēš* (džar), *xaič*, *xaiči* (dahHP), *kaiči* (dahM), *xēdzi* (mgr), *kaiči* (tung); Ny: *xätsi* (kalm), *qeiči* (mogR), mindenütt az irodalmi mongollal megegyező jelentéssel. Volgai kipcsak: *kaiči* (tat), *qaičə*, *kajce*, *kačə*, *kašə* (tatP), *qaysi* (bask).

Csuvas: *xačä* (L), *xayčä* (P, Sp), *xayčä* (Asm XVI, 16), *xač*, *xačä* (uo. 74).

Cseremisiz: *kači*, *kače* (TLČ 35, MRSzl).

A csuvas szó tatár közvetítésű mongol eredetére már POPPE rámutatott (UJb VII, 165), tárgyalja a szót DOERFER (TMEN I, 448—50) és RÄSÄNEN (REW, 221, TLč 35, ČLč 67) is. JEGOROV, aki a mongol szót is idézi, a csuvas szót helytelenül perzsa eredetűnek tartja (JeE, 284). A szó a török nyelveken kívül számos más nyelvben is elterjedt (az adatokat ld. DOERFER és RÄSÄNEN i. h.). A mongol *qayi-* „vágni” eredetileg „csípni, fogni” ige származéka. Ez a mongol ige összefügg a török *qap-* „fogni” igével és a mongollal párhuzamos török fejleménye a **qapiti* (vö. LCC *qipti*, hak. *xipti-*, jak. *kiptü*). (A POPPE által idézett *xaptü* alakot, amelyet RÄSÄNEN is átvett, nem találok). A csuvas szó a megőrzött -č- miatt viszonylag kései, valószínűleg tatár átvétel.

23. KMo qara'ul „őr”

Mongol: KMo: K: *qara'ul* „felderítő (csapat), őr(járat)” (MTT); Ny: *qara'ul* „őrség” (MA).

IrMo: *qarayul* „őr, őrszem, őrjárat” (L).

UMo: *charuul* „karaul, őr, őrség” (khL), *charuul* „id.” (burL), *xarēl* „örizet” (üdž), *xarōl* „karaul” (dahHP), *karō* „id.” (dahlv) Ny: *xarūl* „őr” (oirK), *xarūl* „határőr” (kalm), *qaraūl* „előőrség” (mogZ).

Csuvas: *xural* „őr, őrség, karaul” (L), *xural tār-* „őrt állni” *xuralšé* „őr, testőr” (P, Sp), *xural, xoral* „őr, őrség, éjjeli őrség” (Asm XVI, 211).

Cseremisiz: *orol* „őr” (ČLČ, 170, MRSzl).

Volgai kipcsak: *karavil* „őr” (tat), *qaravil* „id.” (bask).

A szó a mandzsutól a szuhéliig, az oroszról az arabig mindenütt elterjedt, mint a mongol kor hadi terminusa (az adatokat ld. DOERFER TMEN I, 399—403, REW 235—6, JeE 307). A szó a mongol *qara-* „nézni, figyelni” ige *-yul* képzős származéka (erre vö. POPPE, KSz XX, 101). A csuvas szó közvetlen átvétel a mongolból. A csuvas szó mongol eredetére már RÄSÄNEN rámutatott (ČLČ 171). A csuvas szó második magánhangzója — mint ezt a cseremisiz is mutatja — eredetileg *-o-* lehetett.

24. KMo *qarčiya* „sólyom”

Mongol: KMo: K: *qarčiqai* „sólyom” (MMT), *qarčiqai* „id.” (Hy); Ny: *q^arčⁱqai* „id.” (AL), *qarčiya* „héja” (MA).

IrMo: *qarčaya, qarčayai* „sólyom, vadászmadár” (L).

Umo: *charcaga, charcagay* „héja” (khL), *charsaga* „id.” (burL), *gartšagā* „ölyv” (ord), *xaršig* „id.” (džar); Ny: *xartsag* „sólyom” (oirK), *xarts^ayā* „héja” (kalm).

Volgai kipcsak: *karčiga* „héja” (tat), *karčəya, qarčəya* „id.” (tatP), *qarsiya* „id.” (bask), *karšəya* „ölyv” (baskP).

Csuvas: *xurčeka* „héja” (L), *xurčəka* „ölyv” (P, Sp), *xurčeka, xorčeka* „héja” (Asm XVI, 236).

A szó számos török nyelvbe, továbbá a mordvinba, vogulba, osztjákba, a mandzsuba, oroszba, perzsába és a kaukázusi nyelvekbe, sőt a koreába is eljutott (vö. DOERFER, TMEN I, 404—405, REW, 237, JeE, 309, LEE, UAjb XXXV, 191), mint vadászati terminus. A szó a *-č-* miatt a csuvasban viszonylag kései, valószínűleg tatár közvetítésű, azonban átvétele az *a > o* fejlődés előtti időből való. A szókezdő *x-* lehet hanghelyettesítés is, olyan időből, amelyben a csuvasban nem volt *qa-* szókezdő.

25. KMo *quda* „házasság révén került rokon”

Mongol: KMo: K: *quda* „sógor” (MTT), *quda* „a gyermekeik házassága révén rokonná vált két család” (Hy); Ny: — —.

IrMo: *quda* „két, gyermekeik házassága révén rokon család feje” (L).

Umo: *quda* „após (svat)” (khL), *chuda* „id.” (burL), *xuda* „két házasság révén rokon család feje, férfitagjai, a lakodalomba meghívott férfitvendégek” (ord), *gudā* „id.” (mgr); Ny: *xud^a* „sógorság, házasság révén kötött rokonság” (kalm).

Csuvas: *xāta* „kérő” (L), *xāta, xōta* „leánykérő, koma” (P, Sp).

Volgai kipcsak: *koda* „a vőlegény férfitrokonai, a menyasszony és rokonsága számára, kérő” (tat), *koda* „id.” (bask).

A szót, amely számos török nyelvbe, továbbá a mordvinba, votjákba és perzsába is átkerült (vö. DOERFER TMEN I, 423—25, REW, 296, JeE, 295), POPPE (UJb VII, 1927, p. 155) és nyomában DOERFER (CAJ VII, 260) a csuvasban tatár jövevény-szónak tartja. Ennek semmilyen kritériuma sincs. Ha mégis tatár jövevény volna,

akkor a legrégebbi réteghez tartozik, mert a tatár *ko* < **qu* szótag a későbbi jövevényekben megőrizte szókezdő *k*-ját (vö. PT *qural* „eszköz” > tat *koral* → csuv *kāral*, ld. alább, p. #). A szó biztos mongol eredetére mutat a megőrzött *-d-* (a csuvas helyesírás *-t*-je *-D*-nek ejtendő), amely eredeti *-d-* esetén a volgai kipcsak nyelvekben *-y-*, a csuvasban *-r-* lett volna.

26. KMo *siltay* „ok”

Mongol: KMo: K: *šiltay*, *šilta'a* „ok” (MTT), *šiltan*, *šilta'an* „id.” (Hy, HyAB), *šiltā* „id.” (HyB), *šilt'a-* „ürügyet szolgálni, kibúvót alkalmazni” (Ph); Ny: *šiltay* „ürügy” (MA).

IrMo: *siltay* „ok, ürügy, csel” (L).

UMo: *šaltag* „id.” (khL), *šaltag* „id.” (burL), *šiltak* „id.” (ord); Ny: *šaltag* „id.” (kalm).

Volgai kipcsak: *siltay* „kifogás, ürügy”, *silta-* „kifogást keresni, ürügyet találni, hivatkozni valamire”, *hiltau* „kifogás, ürügy” *hiltaula-* „kifogást keresni, ürügyet találni, hivatkozni valamire”.

Csuvas: *sältav* „alkalom, ürügy, motívum, ok” (L), *sältav* (Asm XI, 243), *sälttav* (uo. 244) „id.”, *sältäk* „hiba, hiányosság; ok, mód” (Ldial).

Cseremisiz: *šiltik*, „alkalom, ok, cselszövés” (MRSzl, ФЕДОТОВ, Ist. svjazi, 110).

A szót a törökségben legkorábban a Codex Cumanicusban találjuk meg, melynek kiadója szavunkat mongolnak tartotta. Számos török nyelvben is megvan (vö. RÄSÄNEN, REW 416, DOERFER, TMEN I, 358—360). A volgai nyelvek, beleértve a cseremiszt is, egy átadó *si-* és nem *ši-* szótagra utalnak. A volgai kipcsak nyelvekben a *ši-* szótag eredetileg nem volt ismeretes, így ez lehet hanghelyettesítés eredménye is. A csuvasban a szó tatár eredetű, érdekes azonban, hogy a *-k-s* alakot eddig nem sikerült a volgai kipcsak nyelvekben megtalálni. Az *-av* szóvég viszonylag fiatal átvételre utal (vö. csuv. *karlav* „villás lóvakaró” ← tat *karlau*, csuv *xutav* „cövek” ← tat *qadau*). A volgai kipcsak igei alakok másodlagos képzések a mongol eredetű névszóból. Az ősi — talán rokon — török szó *tiltay*, mely a tatárban *tiltau*, a csuvasban *čelte* lett volna.

27. KMo *sayi* „jó”

Mongol: KMo: K: *sayi*, *sayin* „jó, helyes” (MTT), *sayin* „id.” (Hy, HyA) *sayin* (Ph); Ny: *sayin* „igaz, egészséges” (IMM, IMT), *sayin* „jó” (AL), *sayin* „id.” (MA), *sayin* „id.” (VI).

IrMo: *sayin* „jó” (L).

UMo: *sayn* „jó” (khL), *hayn* „id.” (burL), *sān* „id.” (ord), *sān* „id.” (džar), *sen* „id.” (dahIv), *sain* „id.” (dahM), *šaj* „id.” (dahTsL), *sēn* „id.” (mgr), *san* „id.” (pao); Ny: *sān* „id.” (oirK, kalm), *sāin* „helyes” (mogR, MrL, ML).

Csuvas: *sayä* „jó” (Ldial, Asm XI, 4.)

Cseremisiz: *say* „jó” (TLČ, 58, MRSzl).

A szó a kirgizben is előfordul, de ott csak versenylóra monják, s ez lehetett a szó elterjedésének oka a Volga-vidéken is. A szó eddig nem került elő a volgai kip-

csak nyelvekből, de mind a csuvas, mind a cseremiszi szó tatár eredetű. A mongol szó nem választható el a PT *say* „jó, egészséges, tiszta, jobboldali” szótól (vö. REW 394, a *say* szó hiányzik betűrendi helyéről, POPPE PVGA 29, 61, 137), s egy korábbi **sayi* alakra megy vissza. Egy PT *say* a csuvasban *su* lett volna (vö. *su-* „fejni” <*say-*).

28. KMo *as(a)ra-* „örizni”

Mongol: KMo: K: *asara-* „gondot viselni” (MTT), *asara-* „id.” (Hy), *asara-* „id.” (Ph); Ny: *asara-* „id.” (MA), *asara-* „id.” (AL).

IrMo: *asara-* „együttérezni, gondoskodni, táplálni, felnevelni, jót tenni valakivel” (L).

UMo: K: *asra-* „vendégül látni, gondoskodni vkről” (khL), *asara-* „védelmezni, gondozni, megmenteni, szolgálni vkt” (ord), *asara-* „örizetbe, gondozásba venni” (dahMu); Ny: *asr-* „védelmezni, felnevelni, kegyesen együttérezni” (kalm).
Volgai kipcsak: *asra-* „felnevelni, táplálni” (tat), *asira-* „fenntartani, tartani” (bask).

Csuvas: *usra-* „felnevelni, gondoskodni, örizni”, *usrav* „fogadott (fiú, lány)” (L), *ysra-* „nevelni” (P, Sp).

A mongol szó, mely számos török nyelvben elterjedt (vö. REW, 29) és a mandzsuban is megvan, török eredetű, a török *aša-* „etetni” átvétele, melyhez egy *-ra* intenzivumot jelölő deverbális verbumképző társult (vö. *ebde-* „elrontani” > *ebdere-* „tönkretenni”, *daba-* „átmenni” > *dabara-* „túlhaladni”, *bulya-* „harcolni” > *bulyara-* „kiirtani” stb.). A török *-š-*-nek a mongol nyelv török jövevényszavainak egy csoportjában *-s-* felel meg: tö. *yemiš* „gyümölcs” → mong. *jimis*, tö. *arviš* „mágikus formula” → mong. *arbis*, tö. *bišlay* „sajt” → mong. *bisalay* (de *bišilay* is). A mongol szó a mongol korban a nem rokonok családbafogadásának terminusává vált, s mint ilyen terjedt el.¹ A szó a csuvasba tatár közvetítéssel került, amit az *usrav* ← tat *asrau* alak is mutat. Mongol eredetűnek tartotta szavunkat már RÄSÄNEN is (i. h.).

29. KMo *būral* „almásszürke (lószín)”

Mongol: KMo: K: — Ny: *būrūl* (olv. *būrul*) „szürke” (MA).

IrMo: *buḡural*, *buḡurul* „szürke” (L).

UMo: K: *būral* „szürke, almásszürke” (khL), *būral* „id.” (burL) *bōral* „szürke” (džar), *būral*, *būrul* „szürke, vörösszürke (lószín)” (ord); *bōral* „szürkés” (dahP); Ny: *būr!* „fehér (hajú), fehér szőrű” (kalm).

Csuvas: *pävär*, *pävärlä*, *purlä* „almásszürke” (JeE), *pävärlä*, *purlä* „id.” (L), *purlä* „szürkés, sárgásszürkés” (P, Sp).

Volgai kipcsak: *burl!* „almásszürke” (tat), *buril* „id.” (bask).

Cseremiszi: *purlo* „id.” (TLČ, 56, MRSzl).

A törökségben is elterjedt szót RÄSÄNEN (REW, 89) nem egyeztetette a mongol megfelelővel, s a PT alakot *būr* (*liy*) formában rekonstruálta. A török nyelvek nagy

¹ Részletesebben ld. The Altaic theory and the History of a Middle Mongolian Loanword in Chuvash: Researches in Altaic languages. Proceedings of the 14th Meeting of the PIAC, Budapest 1974.

részében a hosszú mongol magánhangzó megőrződött: tar. *būrul*, kazak *būrul*, soj. *būrul*, alt. *pūlur*, ami eredeti török hosszúság esetében nem történt volna meg. Valószínű, hogy azokban a szótári adatokban is, ahol ezt a helyesírás nem jelzi, az első szótag hosszú magánhangzójú. A csuvas *ävā ~ u* megfelelés szabályosan felel meg egy átvett hosszú *ü*-nak.

A mongol szó mint lószínnév terjedt el. A csuvas szó mongol párhuzamát idézi JEGOROV (JeE, 146).

A KMo nyelvállapotra vonatkozó tanulságok

A KMo azonos magánhangzókat tartalmazó kétszótagok (V_1V_2) már hosszú magánhangzóvá váltak (6, 29), míg a különböző magánhangzókat tartalmazó kétszótagok (V_1V_2) még diftongusként tükröződnek (17). A második nyílt szótag magánhangzója számos esetben kiesett (1, 7, 28) vagy váltakozást tapasztalunk (24). A legfontosabb anyagunkban a második szótag vokalizmusában tükröződő nyugat-mongol sajátosság, mely kivétel nélkül mindig az illabiális változatot mutatja (3, 4, 5, 13, 17, 20, 21). Az *i* „törése” még nem zajlott le (8, 26). A KMo *h*- nem tükröződik az anyagban (13), a veláris *q*-nak ugyan *x*-felel meg (22, 23, 24, 25, 12), de ez lehet csuvas hanghelyettesítés is. Ugyanez áll a mélyhangú *γ*-re is (4, 15, 20). A világosan tatár közvetítésű és kései átvételekben az eredeti gutturális zárhangokat a csuvasban zárhangokként látjuk viszont (17, 24, 26), mivel azonban a tatárban nem volt *x*-, így ez sem jelent támpontot a nyugatmongol *q > x* fejlődés kronológiájához. A szóvégi *-γ* kettős tatár megfelelése (*-u ~ -k* 26) arra enged következtetni, hogy az átadó nyelvben zöngétlen média *G* volt, zöngés zárhang esetén ugyanis csak *-u*, zöngétlen fortis esetén csak *-k* megfelelést várunk. A *si*- szótag mélyhangú szóban még nem lett *ši*-, de ez lehet tatár hanghelyettesítés is.

A csuvas hangtörténetre vonatkozó tanulságok

A legfontosabb tanulságok kronológiai jellegűek. A következő változások későbbiek, mint a mongol eredetű szavak átvétele:

1. *ā > o*, *u* (1, 75, 23, 24, 28). Ennek megfelelően igen kései tatár eredetű szavak azok, amelyekben az *a* megőrződött (18, 33, 27 és 14, ahol a csuvas *e* egy tatár *a > ā* fejlődést tükröz).

2. *ā > a* (2, 16), *e > i* (9, 10, 11). Annak, hogy a mongol *e* kétféleképpen tükröződik a csuvasban, több oka lehet. Lehetséges, hogy az átvevő nyelvben volt egy eredeti *ā:e* oppozíció, és a mongol (amelyben ilyen nem volt) egy olyan *e* hanggal rendelkezett, amely egyikkel sem esett egybe. Így kétféle hanghelyettesítés jött létre. De gondolhatunk arra is, hogy a csuvasban az *ā* és *e* nem volt fonematikus oppozícióban, hanem fonetikai variánsként fordultak elő, s ezek a variánsok azután később fonematizálódtak. Mindkét esetben azonban annyi bizonyos, hogy az *ā > a* és *e > i* fejlődés a csuvasban — és az utóbbi a volgai kpcsak nyelvekben — a mongol kor utáni.

3. *o > Virj ō*, An *ā*, *u*, *ü > Virj ō*, An *ā* (3, 7, 20, 25). Ezzel szemben két esetben a redukció nem jött létre (4, 5), aminek lehettek nyelvjárási okai — így pl. váltako-

zást látunk a 13-as szónál is — és a *pušaxa* szónál szerepet játszhatott a *puš-* ige analógiás hatása. A tatár átvétel is magyarázta lehet a redukció elmaradásának.

4. $i > \tilde{a}$ (8, 9, 26), ami közvetve annyit jelent, hogy a PT *a*-nak megfelelő csuvas \tilde{i} kialakulása egészen fiatal jelenség.

5. $\bar{u} > \tilde{a}v\tilde{a} \sim u$ (29), de $\bar{u} > \tilde{u} > \tilde{o}$, \tilde{a} (6). A hosszú \bar{u} *ävā* képviselő nem ismeretlen a csuvasban (PT \bar{u} „tapló” $> \tilde{a}v\tilde{a} \sim u$)

6. $oi > ui > \tilde{u}$ (12), ami a csuvas másodlagos \tilde{u} kialakulásának kronológiája szempontjából fontos.

7. A nem első szótagbeli zárt magánhangzók redukciója (3, 6, 12, 27) is tükröződik a jövevényszavakban, itt természetesen hanghelyettesítés is történhetett.

A mássalhangzók területén megfigyelhető a szókezdő zöngések zöngétlenedése: $b > p$ (2, 3, 4, 5, 6, 29), $d > t$ (9, 10), de itt a mongol jövevényszavak nem adnak támpontot a jelenség kronológiájához, mert ugyan igen valószínű, hogy ez a folyamat a XIII. század után kezdődött, elvben hanghelyettesítés is történhetett. Ha már az átvétel korában is csak *p*- szókezdő volt a csuvasban, akkor az átadó *b*-t is csak *p*-vel adhatta vissza. A csuvas mélyhangú gutturális zárhangok (*k*, *g*) spirantizálódása a mongol korra minden bizonnyal lezajlott, ezt mutatják többek között a volgai bolgár feliratok is, ezért a mong. *q*, *γ* $>$ csuv *x* \sim *xx* megfelelések is minden bizonnyal hanghelyettesítés eredményei. A mongol $\mathfrak{ʃ}$ és $\mathfrak{č}$ hangból egy esetben (14) *š* lett, az összes többi esetben $\mathfrak{č}$ (3, 7, 8, 14, 22, 24). Ez arra utal, hogy az affrikáták spirantizálódása a KMo jövevényszavak átkerülésének idején lényegében már lezárult. Mivel a volgai bolgár feliratokban még affrikátákat találunk a XIV. század végéig, ezeket a szavakat a XIV. század után átvetteknek kell tartanunk. Mivel a fenti szavak közül kettőben (7, 24) az $\tilde{a} > o$, *u* fejlődés is előforul, ezt ennek alapján bizonyossággal a XIV. század utáni időre tehetjük.

Az $n > m$ fejlődésről, illetve az $n \sim m$ váltakozásról ld. p. #

A cseremiszi nyelv csuvas jövevényszavaira vonatkozó tanulságok

Már maga az a tény, hogy a csuvas nyelvben található 29 MKo szóból 17 megvan a cseremiszi nyelvben is, utal arra a tényre, hogy a cseremiszi csuvas és tatár jövevényszavainak zöme a mongol kor utáni, vagyis későbbi mint a XIII. század. A cseremiszi nyelvbe került KMo szavak nagy része tatár közvetítésű, egy részénél pedig nincs kritériumunk arra, hogy a szó tatár vagy csuvas eredetű-e a cseremiszi nyelvben? Biztosan csuvas eredetű a 2, 14, 16 és 23. Ezek azt mutatják, hogy a cseremiszi $\mathfrak{s} > s$ - és $x \sim \sigma$ -fejlődések a mongol kor utániak, *s* a 26-os példa arra utal, hogy az $s > \mathfrak{s}$ fejlődés is későbbi, mint a mongol kor. Abból a tényből, hogy a csuvas $\tilde{a} > o$, *u*, illetve $\tilde{a} > a$ fejlődés tükröződik a cseremiszi nyelvben (23, 2, 16) arra következtethetünk, hogy mindazon egyéb csuvas jövevényszavak, melyeken ugyanez a jelenség tükröződik szintén későbbiek, mint a XIII. század. Ez pedig a cseremiszi nyelv csuvas jövevényszavainak többségét érintő megállapítás.

Ismeretes, hogy a mezei cseremiszi *a* \sim hegyi cseremiszi \tilde{a} , illetve mezei *o* \sim hegyi *a* megfeleléssel kapcsolatban vita van a kutatók között. GOMBOCZ (NyK XXXIX, 249), WICHMANN (FUF XVI, 124, Anz. 44—45) és ITKONEN (UJb XLI, 243—246) szerint az \tilde{a} és az *a* (\tilde{a}) a régebbi, míg RÄSENEN (MSFOu XLVIII, 79—81), BEKE (FUF XXII, 68—69) és BERECKZI (NyK LXX, 30, UJb XLIII, 25—27) szerint a

hegyi cseremiszb *ä*, illetve *a* másodlagos. A KMo eredetű szavak körül kettő fordul elő a hegyi cseremiszb: *parya* (2) (KBRam, Tr, Bud) és az *orolô, orolaš, xoro-laš* (23) (KB Ram). E két szóban tehát nincs *ä*, illetve *a*. A cseremiszb nyelv csuvas jövevényszavaiban a következő megfelelések ismeretesek:

- | | | |
|--------------|-----------------|--------------------------------------|
| * <i>ä</i> > | csuv <i>a</i> → | 1. mezei, hegyi <i>a</i> |
| | | 2. mezei <i>a</i> ~ hegyi <i>ä</i> |
| * <i>ä</i> | \ | |
| * <i>o</i> | / | 1. mezei, hegyi <i>o</i> |
| * <i>u</i> | / | |
| | csuv <i>o</i> → | 2. mezei <i>o</i> ~ hegyi <i>a</i> . |

Bár anyagunkban csak két olyan szó van, mely ide tartozik, figyelemre méltó, hogy mindkettő az 1. kategóriába sorolható. A kérdés mármost az, hogy a két kategóriának mi a kronológiai viszonya.

Nem vették eddig figyelembe, hogy a $x \sim \emptyset$ megfelelés az első kategóriához tartozó szavakra jellemző a mezei és a hegyi cseremiszb (PT *qadin* „sógor, após” > *qayin* → csuv *qayn* > *xoñ* → hegyi *oñ*, mezei *oñ*, további példákat ld. ČLČ, 83), míg a második kategóriába tartozó szavakban a hegyi cseremiszb a x -megőrződött (PT *qan* „kán” > csuv *xon* → hegyi *xan* ~ mezei *on*, illetve arab → csuv *xarsār* „szorgalmas” → hegyi *xārsār*, mezei *arsār*, további 15 példa, ld. ČLČ, 22). Ha a cseremiszb a második kategóriához tartozó szavakat korábban vette volna át, mint az 1. kategóriába tartozókat, úgy érthetetlen lenne, hogy azokban hogyan van x - a hegyi cseremiszb. Igen érdekes, hogy a cseremiszb nyelv tatár jövevényszavainak az a része, amely az 1. kategóriába tartozik még a tatár $o > u$ fejlődés előtti állapotot mutatja (példákat ld. TLC, 14–15). Azok a szavak amelyek a második kategóriához tartoznak, már az $u > o$ fejlődés utániak pl.: PT *yuldaš* „társ” > tat *yoldaš* → hegyi *yaldaš*, mezei *yoldaš*, PT *yumaq* „elbeszélés” > tat *yomak* → hegyi *yamak*, mezei *yomak*. A tatár szavak egy része csuvas közvetítéssel került a cseremiszbbe. Így pl. a PT *qān*- „pihenni, nyugodni” > tat. *kan-* → csuv *kan-* → hegyi *kān-* ~ mezei *kan-*. Hogy ez a szó csuvas közvetítéssel került a cseremiszbbe, azt mutatja ennek az igének egy képzett alakja : csuv *kanāsār* „békétlen, nyugtalan” → hegyi *kānāsār*, mezei *kanāsār*. Mármost a csuvas nyelv tatár jövevényszavainak három kronológiai rétege jól elválasztható:

1. tat *ka* → csuv *xu-* (pl. *kaška* „fehér folt ló fején” → csuv. *xuška*)
2. tat *ka* → csuv *xa-* (pl. *kapka* „kapu” → csuv *xapxa*)
3. tat *ka* → csuv *ka-* (*karčik* „örög” → csuv *karčäk*).

A hegyi cseremiszb *kānāsār* tehát a harmadik réteghez tartozik, s mint ilyen igen fiatal, mégis lezajlott benne az $a > ä$ fejlődés. Úgy tűnik tehát, hogy a KMo jövevényszavak, a csuvas- és a tatár belső és egymáshoz viszonyított hangváltozások egyaránt arra utalnak, hogy a hegyi cseremiszb $a > ä$, illetve $o > a$ fejlődés viszonylag fiatal és semmiképpen nem megőrzött régiség.

Egy kérdésre azonban választ kell adnunk. Ha azt feltételezzük, hogy a csuvas o -t a cseremiszb o -nak vette át az 1. kategória szavaiban és mindkét cseremiszb nyelvjárás megőrizte o -nak, akkor miért lett a második kategóriában a csuvas o -ból a hegyi cseremiszb a ? A két hang, ti. az o -nak megmaradó és az a -vá váló hang nem lehet azonos, eredetű a hegyi cseremiszb. Az kell feltételeznünk, hogy a 2. kategória szavaiban a hegyi cseremiszb nem o -val, hanem $ä$ -val vette át a csuvas o -t, illetve nem a -val, hanem $ä$ -val vette át a csuvas a -t:

1. kategória			
mezei	<i>o</i>	<i>a</i>	
	↑	↑	
csuvas <i>o</i> →	<i>o</i>	<i>a</i> ← csuv <i>a</i>	
	↓	↓	
hegyi	<i>o</i>	<i>a</i>	
2. kategória			
mezei	<i>o</i>	<i>ā</i>	
	↑	↑	
csuvas <i>o</i> →	<i>ā</i>	<i>ā</i> ← csuv <i>a</i>	
	↓	↓	
hegyi	<i>a</i>	<i>ā</i>	

A labiális *ā* meglétét a cseremiszbén sokan feltételezték (vö. Szerebrennikov, UAJb XXIX, 224—230. Itkonen, UAJb XLI, 217, Collinder, Comp. Gram. 153 stb.), a kissé palatalizált *ā* pedig a mai napig megvan a cseremiszi mezei nyelvjárásaiban (vö. Sovremennyj marijskij jazyk. Fonetika. 1960, p. 48). A 2. kategória idején a csuvas *o* és a hegyi cseremiszi *o* között nyilván fonetikai különbség lehetett, ezért vette át a hegyi cseremiszi *ā*-val a csuvas *o*-t, s ugyanez lehetett a helyzet az *a*-val is. E kérdések végleges tisztázására szükség lenne egy csuvas-cseremiszi kontrasztív fonetikára.

* * *

Befejezésül néhány szó a mongoloknak a jövevényszavakban tükröződő szerepéről a XIII—XIV. században. Nem véletlen, hogy a legtöbb itt tárgyalt mongol szó nemcsak a volgai, hanem számos más nyelvben is megtalálható, mindazokban, amelyek érintkezésbe kerültek a dzsingiszida világbirodalom hódításaival. Igaz a csuvasba eljutott szavak csak töredékét képezik a mongoloktól a különböző nyelvekbe átkerült szavaknak, mégis hűen tükrözik azt a három fő területet, amelyben a mongol hatás a legjelentősebb volt. A mongolsággal a lótartásnak egy speciális formája terjedt el (2, 6, 7, 9, 20, 27, 29), s a mongolok hatására terjedt el a ragadozómadárral végrehajtott vadászat egyik változata (5, 16, 24). A mongolságnak nem kis hatása volt a társadalmi kapcsolatokra, berendezkedésre is (1, 3, 10, 13, 14, 21, 23, 25, 28 ? 12). A teljes kép természetesen csak a mongol kor összes jövevényszavai korpuszának összeállítását követően fog kibontakozni. Ez a kép tükrözni fogja azt a hatást, amelyet a mongol hódítás Euráziára tett.

Rövidítések:

Mongol adatok

AE A Tarjumān turki-wa ajāmi-wa muḡati c. anonim munka mongol glosszái²
burL irodalmi burját³

² M. Th. HOUTSMA, Ein türkisch-arabisches Glossar, Leiden 1894, A. K. KURYŠZANOV, Issledovanie po leksike „tjurkso-arabskogo slovarja”, Alma Ata 1970, N. Poppe: Izvestija AN, 1927, 1009—1040, 1251—1274.

³ K. M. ČEREMISOV, C. B., Cydendambaeu, Burjat-mongol'sko — russkij slovar', Moszkva: 1954.

dahHP	dahur, hajlári nyj. Pöppe ⁴
dahM	dahur, Martin ⁵
dahMu	dahur, Muromszkij ⁶
dahTsL	dahur, cicikári nyj. Ligeti ⁷
džar	džarut ⁸
drg	dariganga ⁹
Golst	Golstunskij irodalmi mongol szótára ¹⁰
Hy	A Hua-ji ji-jü kinai—mongol szótár ¹¹
HyA, B	A Hua-ji ji-jü iratai ¹²
IMI	Ibn Muhanna szótárának isztambuli kézírata ¹³
IMM	Ibn Muhanna szótárának Melioránszkij-féle kézírata ¹⁴
IrMo	irodalmi mongol
K	keleti
kalm	kalmük ¹⁵
khL	irodalmi halha ¹⁶
khC	irodalmi halha Ceval szótára alapján ¹⁷
KMo	középmongol
Kow	Kowalewski irodalmi mongol szótára ¹⁸
L	irodalmi mongol, Lessing szótára alapján ¹⁹
MA	A Mukkadimat-al-Adab egy XV. századi kéziratának mongol szavai ²⁰
mgr	monguor ²¹

⁴ N. N. POPPE, *Dagurskoe narečie*, Leningrad 1930.

⁵ S. E. MARTIN, *Dagur Mongolian Grammar*, Bloomington 1961

⁶ S. KALUZYNSKI, *Dagurisches Wörterverzeichnis nach F. V. Muromskis handschriftlichen Sprachaufzeichnungen: RO XXXIII: 1—2 (1969—70)*, pp. 103—144, 109—143.

⁷ L. LIGETI, *Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie chinoise 1928—1931*, Budapest 1933.

⁸ G. KARA, *Chants d'un barde mongol*, Budapest 1970.

⁹ A. RÓNA-TAS, *A Dariganga Vocabulary: AOH XIII(1961)*, 147—174

¹⁰ K. F. GOL' STUNSKIJ, *Mongol'sko-russkij slovar' I—III + Dopoln.* SPbg 1893—1896.

¹¹ L. LIGETI, *Monuments en écriture 'phags-pa — Pièces de chancellerie en transcription chinoise*, Budapest 1968, M. LEWICKI, *La langue mongole des transcriptions chinoises du XIV^e siècle. Le Houa-yi yi-yu de 1389. Édition critique précédée des observations philologiques et accompagnée de la reproduction phototypique du texte*, Wrocław 1949, II., *Vocabulaire-index*, Wrocław 1959, E. HAENISCH, *Sinomongolische Glossare I., Das Hua-I-ih-yü. Abh. der Deutschen AdW zu Berlin*, 1957.

¹² *Id. 11-es jegyzet.*

¹³ N. N. POPPE, *Mongol'skij slovar' Mukkadimat al-Adab*, Moszkva—Leningrad 1938, pp. 423—451, *vö. még H. EREN, Ibn Mühenna lugati hakkinda: Türk dili ve tarihi hakkinda arastirmalar*, 1950, 150—158, M. WEIERS, *Ein arabisch-mongolischer Wörter Spiegel aus der Bibliotheca Corsini in Rom: ZAS VI (1972)*, 7—61.

¹⁴ P. M. MELIORANSKIJ, *Arab filolog o mongol'skom jazyke: Zapiski Vostočnogo Otdelenija Russkogo Arheologičeskogo Obščestva XV (1904)* 75—171.

¹⁵ G. J. RAMSTEDT, *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki 1935.

¹⁶ *Mongol'sko-russkij slovar'*, red. A. LUVSANDÉNDÉV, Moszkva 1957.

¹⁷ J. CÉVÉL, *Mongol chélnij tové tajlbar tol'*, Ulaanbaatr, 1966.

¹⁸ J. E. KOWALEWSKI, *Dictionnaire mongol-russe-français I—III, Kazan'*, 1844—1849.

¹⁹ F. D. LESSING, *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley 1960.

²⁰ N. N. POPPE, *Mongol'skij slovar' Mukkadimat ab Adab*, Moszkva—Leningrad 1938.

²¹ A. DE SMEDT — A. Mostaert, *Dictionnaire monguor-français*, Peip'ing 1933.

mogK	mogol, kudiri kézirat ²²
mogL	mogol, Leech anyaga, Ligeti kiadásában ²³
mogMrL	mogol, marda nyj. Ligeti gyűjtése ²⁴
MogMSL	mogol, marda nyj. Sabit és Arzanabad vidékéről Ligeti gyűjtése ²⁵
mogR	mogol, Ramstedt gyűjtése ²⁶
mogZ	mogol, zirni kézirat ²⁷
MTT	Mongolok titkos története ²⁸
Ny	nyugati
oirK	nyugatmongóliai ojrát, Kara gyűjtése ²⁹
ord	ordosz ³⁰
pao	pao an ³¹
Ph	pagszpa-írással közép-mongol nyelvemlékek ³²
Qaz	Hamdullah Kazvini mongol glosszái ³³
UMo	új-mongol
VI	az isztanbuli négynyelvű szótár mongol szavai ³⁴

Volgai kipcsak adatok

tat	tatár irodalmi nyelv ³⁵
tatDS	tatár nyelvjárási adatok ³⁶
tatP	tatár nyelvjárási adatok Paasonen nyomán ³⁷
tatR	tatár, Radlov nyomán ³⁸
bask	baskir irodalmi nyelv ³⁹
baskP	baskir, Pröhle gyűjtéséből ⁴⁰

²² SHINOBU IWAMURA, *The Zirni Manuscript*, Kyoto 1961, L. Ligeti, A propos du „manuscrit de Zirni”; *Asiatic Studies in Honour of Dr. Jitsuzo Tamura*, Kyoto 1968, pp. 662–673. SULTAN SHAH HOMAN, A brief criticism on the so-called „Zirni Manuscript”: *Zentralasiatische Studien* VI(1972), pp. 562–574.

²³ L. LIGETI, *Le lexique moghol de R. Leech*: AOH IV (1954), pp. 119–157.

^{24–25} Vö. ²³ és L. Ligeti, *Les voyelles longues en moghol*: AOH XVII (1964), 1–68.

²⁶ G. J. RAMSTEDT, *Mogholica*: JSFOu XXIII (1905), 1–60.

²⁷ Ld. 22-es jegyzet.

²⁸ E. HAENISCH, *Wörterbuch zu Manghol ün niuca tobca'an* (Yüan -ch'ao pi-shi) *Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig 1939, L. LIGETI, *Histoire secrète des mongols*, Budapest 1971.

²⁹ G. KARA, *Notes sur les dialectes oirat de la Mongolie Occidentale*: AOH VIII (1959) 111–168.

³⁰ A. MOSTAERT, *Dictionnaire ordos I–III*, Peking, 1942–1944.

³¹ B. CH. TODAEVA, *Baoan'skij jazyk*, Moszkva 1964.

³² L. LIGETI, *Monuments en écriture 'phags-pa. Pièces de chancellerie en transcription chinoise: Indices verborum linguae mongolicae monumentis traditorum, I.*, Budapest 1968, N. Poppe, *The Mongolian Monuments in hP'ags-pa Script*, Wiesbaden 1957.

³³ P. PELLLOT, *Les formes turques et mongoles dans le nomenclature zoologique du Nuzhatu, 'l-kulub*: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* VI (1931), 555–860.

³⁴ L. LIGETI, *Un vocabulaire mongol d'Istanbul*: AOH XIV (1962), 3–99.

³⁵ *Tatarsko-russkij slovar'*, Moszkva 1966.

³⁶ *Tatar telenen dialektologik süzlege*, Kazan 1969.

³⁷ I. KECSKEMÉTI, *H. Paasonen's tatarisches Dialektwörterverzeichnis*: JSFOu LXVI (1965), 1–47.

³⁸ W. RADLOFF, *Versuch eines Wörterbuches de Türk-Dialecte I–IV*, SPbg 1893.

³⁹ *Başkirsko-russkij slovar'*. Moszkva 1958.

⁴⁰ PRÖHLE V. *Baskir nyelvtanulmányok: Keleti Szemle IV–VI (1903–1905)*, pp. 194–214, 228–271, 12–26.

Csuvas adatok

Asm	Asmarin Thesaurusának csuvas adatai ⁴¹
L	irodalmi csuvas nyelv ⁴²
P	Paasonen csuvas szójegyzéke ⁴³
Sp	Spasszki adatok Paasonen szójegyzékében ⁴⁴
PR	Räsänen kéziratoss glosszái Paasonen szójegyzékéhez ⁴⁵
UČP	Paasonen adatai egy csuvas tankönyből ⁴⁶

Egyéb rövidítések

AM	Asia Major
AOH	Acta Orientalia Hungarica
ČLČ	M. Räsänen, Die Tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOU XLVIII, 1920
FUF	Finnisch-Ugrische Forschungen
JA	Journal Asiatique
JeE	V. G. Jegorov, Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka, 1964
JSFOu	Journal de la Société Finno-Ougrienne
KalmWb	G. J. Ramstedt, Kalmückisches Wörterbuch, 1935
MEJ	S. Kaluzynski, Mongolische Elemente in der Jakutischen Sprache, 1961
MSFOU	Mémoires de la Société Finno-ougrienne
PT	Proto török
PVGA	N. Poppe, Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen, 1960
REAS	G. J. Ramstedt, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I—III, MSFOu 104
REW	M. Räsänen, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen I—II, 1969—1971
RMSzL	Russko-Marijskij slovar', 1966
RO	Rocznik Orientalistyczny
StO	Studia Orientalia
SKE	G. J. Ramstedt, Studies in Korean Etymology, MSFOu XCV, 1949
TLČ	M. Räsänen, Die tatarische Lehnwörter im Tscheremissischen, MSFOu L, 1923
TMEN	G. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I—III, 1963—1967
TP	T'oung Pao
UAJb	Ural-Altajische Jahrbücher
UJb	Ungarische Jahrbücher
ZAS	Zentralasiatische Studien

⁴¹ N. I. AŠMARIN, Thesaurus linguae tshuvaschorum I—XVII, Kazan' 1928 — Čeboksary 1950.

⁴² Čuvaško-russkij slovar', pod. red. M. Ja. Sirotkina, Moszkva, 1961.

⁴³ H. PAASONEN, Csuvas szójegyzék, Budapest 1908.

⁴⁴ Ld. 43-as jegyzetet.

⁴⁵ M. RÄSÄNEN 1915—1917-ig a csuvasok között gyűjtött. Erre az útra elvitte magával Paasonennek a 43-as jegyzetben idézett szótárát, s abba kiegészítéseket, helyesbítéseket vezetett be. KECSKEMÉTI ISTVÁN szívességéből idézem RÄSÄNEN kéziratoss bejegyzéseit.

⁴⁶ Ld. 43-as jegyzetet.

LOANWORDS OF MIDDLE MONGOLIAN ORIGIN IN CHUVASH

VON

ANDRÁS RÓNA-TAS

In the first and second part of this paper the author discusses the following MMo loanwords in Chuvash: 1. MMo *abra-* "to save, help, protect" → Chuv *upra-*, 2. MMo *berke* "difficult, hard, serious, skillful, fit" → Chuv *parka* "healthy, solid, strong"; 3. MMo *boljal, boljay* "appointed time" → Chuv *pälčav*, 4. MMo *bosaya* "threshold" → Chuv *pusaxa*, 5. MMo *bōdene* "quail" → Chuv *putene*, 6. MMo *būldürge* "loop on a whip handle" → Chuv *pältärka*, 7. MMo *čabidur* "reddish-yellow with white mane and tail" → Chuv *čuptar*, 8. MMo *čida-* "to be able" → Chuv *čät-* "to endure, to tolerate"; 9. MMo *delbege* "reins" → Chuv *tilxepe*, 10. MMo *dem* "help, assistance, the method or way of doing something" → Chuv *tim* "activity"; 11. MMo *elbeg* "abundance" → Chuv *ilpek*, 12. MMo *yoigan* "beautiful" → Chuv *xüxem*, 13. MMo *horam* "trace, track" → Chuv *uram* "street, row"; 14. MMo *ja'uci* "mediator, go-between" → Chuv * *šause* → Cher *saus* and Chuv *yevčē*, 15. MMo *malayai* "cap" → Chuv *mulaxxay*, 16. MMo *mergen* "wise, good marksman" → Chuv * *markan* → Cher *margan*, 17. MMo **moqa* "blunt" → Chuv *mäka*, 18. MMo *narad* "pines" → Chuv *narat*, 19. MMo *niy* "dense" → Chuv *näkä* "strong, hard"; 20. MMo *noyta* "halter" → Chuv *nuxtä*, 21. MMo *nöker* "mate, consort" → Chuv (*kēr*) *neker*, (*kēr*) *nüker* "the mate of the bridegroom"; 22. MMo *qaiči* "scissors" → Chuv *xayčä, xačä*, 23. MMo *qaraul* "guard" → Chuv *xural*, 24. MMo *qarčiya* "falcon, hawk" → Chuv *xurčka*, 25. MMo *quda* "in-law relatives" → Chuv *xäta* "suitor"; 26. MMo *siltay* "cause, pretext" → Chuv *sältav*, 27. MMo *sayi* "good" → Chuv *sayä*, 28. MMo *as(a)ra-* "to guard, care, protect" → Chuv *usra-*, 29. MMo *büral* "grey" → Chuv *pävär, pävärlä, purlä*.

The majority of these words came into Chuvash by Volga Kipchak (Tatar and Bashkir) mediation and they were borrowed in different times, some of them early, in the period of the Golden Horde, others only recently.

The paper summarizes the conclusions which can be driven for the reconstruction of the MMo language, for the history of the Chuvash language and for the history of the Chuvash loanwords in Cheremis. Since all of the loanwords are younger than the 13th century, any of the phonetic changes which can be concluded from them are also later than the 13th century.